

izlenimi doğmaktadır. Çünkü FIS, Kepel'in tabiriyle tüm günahları Cezayir'in kültürel olarak Fransızlaştırılmasına yüklemektedir (s. 200).

Üçüncü bölümün takip eden sayfaları FIS'in Cezayir'in geçmiş iktidarlarının izlediği Araplaştırma politikalarının yerine izlediği İslâmlaştırma politikasını ve bunun Fransa'ya yansımaları, Fransa'daki cami, dernek ve cemaatlerin durumunu, Körfez Savaşı'nda Fransa'nın da yer almasının bu ülkedeki müslümanlar üzerindeki etkisini ele almaktadır.

Batı'daki müslüman varlığı ve bu varlığın sosyolojik yapısını, bununla bağlantılı olarak da İslâmî hareketleri gözlemleyen Gilles Kepel'i Garb'ın şarkiyatçısı olarak tanımlamak mümkün. Kepel'in bu kitabındaki perspektifini, onun kitabının sonuç bölümünde de belirttiği gibi (s. 299), cemaat nitelikli İslâmî kimlik taleplerinin, çelişkileri ve farklılıklarıyla sanayi sonrası toplumlarda nasıl geliştiklerini gözlemlemek şeklinde belirleyebiliriz. Kepel'in ABD, İngiltere ve Fransa'daki müslümanlar üzerine en önemli tespiti, onların öncelikle Aydınlanma'dan bu yana Batı politikasının kalbi olan yurttaşlık kavramını sorgulamalarıdır. Kepel'e göre bu ülkelerdeki İslâmî cemaatler yurttaşlık kavramının gereği konusunda kendileri söz konusu olunca çifte standart uyguladığı kanaatinde idirler.

Kepel'in Batı'da İslâm üzerine söylediklerini, sosyolojik tahlillerini (Her ne kadar zaman zaman bu tahlillerde bir gazeteci üslubu sergilediği suçlamalarına muhatap olsa da) gözardı etmek mümkün görünmemektedir. Ama bununla birlikte Kepel'i okurken onun Garb'ın şarkiyatçısı olduğunu da unutmamak gerekmektedir.

Allah'ın Batısında kitabının bir çeviri olması sebebiyle tercüme üzerine de bazı noktalara işaret etmekte yarar var. Özellikle acele etmekten kaynaklanan, anlaşılır olmaktan ziyade sadece çeviri yapmak motivasyonu ile çeviri adına önemli hataların yapıldığı günümüz Türk basın-yayın dünyasında, anlaşılır bir dil ve çeviri üslubu kullandığı için bu kitabın çevirmenini kutlamak gerekir. Ama bazı teferruatlarda yerli özenin gösterilmediği de ortadadır. Bu özen özellikle isimlerin yazımında esirgenmiştir. Meselâ Selman Rüşti isminin İngilizce yazımıyla Salman Rushdie (s. 1) Mâlik isminin Melik (s. 59), Muhammed isminin Muhammad (s. 35) şeklinde yazılması dikkat çekmektedir.

Ali Köse

Din Felsefesine Giriş

Mehmet Bayraktar

Fecr Yayınevi, Ankara 1997, 199 sayfa.

Bu kitap, din felsefesinin Batı'daki tarihi ile şu an sahip olduğu kimliği arasında görülen zorunlu ilişkiye dikkatlerimizi çekmekle, bir bakıma, kendi dinî ve fikrî dünyamızın özelliklerini yansıtan bir "din felsefesi" inşâsını intac edecek bir sürecin belki de ilk işaretidir. Müellifin, kitabın konusu ve amacının bir din felsefesi yapmak olmadığını açıkça ifade etmesine rağmen, kitabı telif ederken kendine mahsus bir bakış açısıyla konuları değerlendirmesi ve mevcut haliyle din felsefesine tavır alması bakımından

onun bir felsefeyle yazıldığı ve dini konu edindiği için de teknik anlamda olmasa bile, bir din felsefesi yaptığı kabul edilebilir.

Birinci kısımda, “Tarihi Boyut” başlığı altında sahanın deyim ve disiplin olarak tarihçesi, Batı’da ve Türkiye’de din felsefesi, disiplinin doğuş ortamı ve nedenleri ele alınmaktadır. İkinci kısımda din felsefesinin tarifi ve diğer disiplinlerle ilişkisi ile birlikte Batı’dan J. J. Grouard, P. Ortégat, H. Duméry’nin ve Türkiye’den M. Ş. Tunç’un din felsefesi anlayışları “Doktriner Boyut” başlığı altında verilmektedir. Üçüncü kısımda ise nasıl bir din felsefesi sorusuna cevap verilmeye çalışılmaktadır.

Bir disiplin olarak din felsefesinin Batı’daki tarihinden bahsederken, Hegel’le başlamamak ve onun bu disipline katkısından bahsetmemek mümkün değildir. Fakat “Batı’da din felsefesi” konusu işlenirken sadece Hegel’in din felsefesi anlayışıyla yetinilmemesi gerekirdi. Hegel’den sonra din felsefesinin, Batı düşünce sürecinde ne tür versiyonlarının oluştuğuna da mutlaka işaret edilmeliydi. Hegel kadar etkisi olmasa da burada Wittgenstein’in disiplinin gelişimine etkisine dikkat çekilmeli ve “Viyana Çevresi”nin din diliyle alâkalı tartışmaları ve çağdaş din felsefesini temsil eden, bir yandan R. Swinburne, W. Alston ve A. Plantinga gibi “analitikçiler” ve W. C. Smith, J. Hick, K. Ward gibi “tecrübeciler”, diğer yandan R. B. Braithwaite, J. H. Randall, D. Cupitt ve D. Z. Phillips gibi non-realistler din felsefesinin tarihî bağlamında ele alınmalıydı.

“II. Meşrutiyet’ten Bu Tarafa Din Felsefesi” başlığı altında, bir kısım orijinal makalelere işaret edilmiş, Mustafa Şekip Tunç ve Mehmet Aydın’ın din felsefesi kitaplarına Türkiye’de yazılan ilk denemeler olarak dikkat çekilmiştir (s. 18-19). Bu noktada din felsefesinin İslâm düşünce geleneğinde ne anlam ifade ettiği, İslâmî disiplinler ve özellikle kelim ilmiyle ilişkisinin ne olacağı gibi temel sorular ihmal edilmiş ve Türkiye’nin içinde bulunduğu fikrî durumla alakalı olarak bu disiplinin şimdiki hali ve geleceği hakkında mütalaalarda bulunulmamıştır. Daha sonra, din felsefesinin doğuş ortamı ve nedenlerinin din bilim çatışması, Aydınlanma, Rönesans ve Reform hareketleri ve Descartes, Kant ve Hegel gibi filozofların Batı düşüncesinde oluşturdukları fikrî değişimler ışığında nitelikli bir tahlili yapılmıştır (s. 20-27).

İkinci kısımda Bayraktar tekrar Hegel’e dönerek, “Din Felsefesi Üzerine Dersler” isimli eserinin Fransızca tercümesinden hareketle onun “din felsefesinin tarifi”, “din felsefesi ve diğer felsefî disiplinler”, “din felsefesi doktrini” yani din tarihi, Allah ve din kavramlarını takdim ettikten sonra (s. 31-69) kısa bir değerlendirmeye kendi görüşünü ifade etmeye çalışır (s. 69-74). Kitabın bu bölümü Hegel’in din felsefesi hakkında, belki de, Türkçe’de ilk yazı olması bakımından oldukça önemlidir. Buna rağmen, konuların sık sık Hegel’den iktibaslarla takdim edilmeye çalışılması ve değerlendirme kısmına kadar, ara sıra yaptığı yorumlar hariç, yazarın düşünceleriyle değil onun Hegel’iyle karşı karşıya gelmemiz, bu konudaki düşüncelerinin tamamen özüksenmeden nakledildiği intibasını vermektedir. Descartes olmadan Kant ve Kant olmadan da Hegel düşünülemez. Hegel’in din felsefesinde bir yandan aydınlanmanın, diğer yandan da Hıristiyanlığın tesiri inkar edilemez. Mutlak’ın İsa formundaki enkarnasyonu, kutsal ruh gibi doktrinler Hegel felsefesinin temelini oluşturur. Bir bakıma

Hegel, içinde bir zat olarak Allah'ın vasıflarının tarif edildiği, meleklerin, peygamberlerin, cennetin ve cehennemin olduğu Hıristiyanlık gibi bir dini, soyut prensipler bütününe (Mutlak) irca ederek dinin sekülerleşmesinde bariz ve aynı zamanda etkin bir rol oynamıştır. Kitapta Hegel'in bu "hizmetine" dikkat çekilmediği gibi, onun bazen İbn Rüşd, bazen de İbn 'Arabî (sanki ikisi de aynı ekole mensupmuş gibi) düşüncesiyle irtibatlı olduğu iddia edilerek (s. 72) karşımıza adeta "müslümanlaştırılmış" bir Hegel çıkarılmak istenmiştir. Brahmanizm, Budizm, Yahudilik, Mısır, Yunan ve Çin dinlerinden bahseden Hegel'in İslâm'ı görmezlikten gelmesini bir türlü izah edemede müellif haklıdır. Bunun sebebini Hegel'in "önyargılı", "kasdî ve ideolojik" tavrında aramak yerine, Hegel'in insanla, ferdi ve "bilgisel" ilişkiyi mümkün görmeyen Mutlak ve aynı zamanda hıristiyanlığın enkarnasyon ve kutsal ruh inancından hareketle geliştirdiği, ibadetin ve duanın hiç işe yaramadığı, soyut din kavramında aramalıydı.

Müellif, bir filozof olarak takdim ettiği Jean Jacques Gourd'un din felsefesi anlayışını, din felsefesinin tanımı, konusu ve yapısal özelliğini, bu disiplin ve diğer ilimlerin konularıyla irtibatlı olarak ele almış (s. 75-90) ve bölümün sonunda Gourd'un din felsefesi anlayışını değerlendirmiştir (s. 90-94). Sınırları ve içeriği tam belirlenmiş ve herkesin ittifakla benimsediği bir din felsefesi olmadığını göstermek bakımından J. J. Gourd ve diğer düşünürlerin farklı din felsefesi anlayışlarından Türkiye'deki din felsefesi öğrencilerine haberdar etmek önemlidir. Fakat, Gourd'un din felsefesi anlayışı takdim edilirken, önce onun Batı felsefe geleneğindeki yeri tesbit edilmeli ve sonra felsefesinin Türkiye'deki okuyucuya, en geniş mânâda, kendi kültür dünyamızda ne anlam ifade ettiği açıklanmalıydı. Ayrıca, burada takdim edilen haliyle Gourd'un "Hegel'den sonra din felsefesinin bir disiplin olarak gelişmesine katkıda bulunan en önemli felsefeci" nitelemesini bütünüyle hak etmediği kanaati din felsefesine aşına her okuyucuda oluşmaktadır. Bununla birlikte, bir kısım kavramların Türkçe'ye kazanılmadan ifade edilmesi (msl. eşgüdümsel) veya Gourd'un fikirlerinin tamamen özümsemeden "acelece" tercüme edilmesi, okuyucunun meseleye intibakını güçleştirmektedir.

Bayraktar, Hegel ve J. J. Gourd'un din felsefesi anlayışlarını takdim ederken izlediği yolu, Paul Ortégat'ın din felsefesi anlayışını ortaya koyarken de takip etmiştir. Burada, diğerlerinde olduğu gibi Ortégat'ya göre din felsefesinin tanımı yapılmış; konusu, kısımları, diğer ilimlerle ilişkileri ve yöntemi üzerinde durulmuştur (s. 95-104). Bu noktada Ortégat'ın sosyolojik, entelektüelist, dinamik, egzistansiyalist ve sentetik gibi çok farklı din tariflerini nakletmesi (s. 104-107) okuyuculara Batı'da din hakkındaki farklı bakış açılarını yansıtması bakımından önemlidir. Yazarın Feuerbach, Marx, Freud, Spencer, Comte ve Durkheim gibi düşünürlerin dinin menşei ve tekâmülü hakkında görüşlerini Ortégat'ın ele aldığı şekilde zikretmesi (s. 108-118) ve bu konularda kendi görüşlerini açıkça ifade etmemesi bir eksiklik olarak telakki edilebilir. Fakat Ortégat'ın en dikkat çeken görüşlerinden biri dinin tanımı, menşei ve tabiatı meselesini din felsefesinin en önemli konuları arasında zikretmesidir. Bu aslında din felsefesine yeni bir içerik teklifidir; üzerinde durulmasında ve özellikle bu konuların kendi "din felsefesi anlayışımız" bakımından değerlendirilmesinde yarar vardır.

Mustafa Şekip Tunç'un bu kitapta Hegel, Gourd ve Ortégat ile birlikte ele alınmasının sebebi, onun din felsefesi disiplinine yeni bir boyut kazandıracak önemli fikirlerinin olmasından ziyade, Türkiye'de din felsefesi okutan ve bu konuda ilk kitap yazan şahıs olmasıdır. Müellif, Tunç'un yarım kalan ve sonra eşi tarafından *Din Felsefesine Doğru* adıyla neşredilen kitabından hareketle din felsefesinin tanımı, konusu, amacı, yöntemi, bu bilim dalına olan ihtiyaç ve onun felsefe ve diğer disiplinlerle alakaları gibi konuları esas alarak Tunç'un din felsefesi anlayışını takdim etmektedir (s. 123-136). Onun din felsefesini, dinin mahiyeti ve değeri üzerine felsefi mütalâalar olarak değerlendirmesi ve dini epistemoloji ve ontolojiden ayırarak sadece değerler alanına hapsedmesi, müellifin de işaret ettiği gibi, Batı, özellikle Kant felsefesinin tesirinden dolayıdır. Bu sebeple yerli düşünce ve özellikle İslâm düşüncesi açısından din felsefesi nedir ve ne olmalıdır konusu, Tunç'un din felsefesi anlayışı değerlendirilirken kısaca da olsa tahlil edilmelidir.

Müellif, Henry Duméry'nin din felsefesinin imkânı, tanımı, konusu, yöntemi, amacı ve dinin felsefeye konu olması meseleleri hakkındaki fikirlerini, onun din felsefesi anlayışı ve "dinin tenkidci felsefi yorumu ve din bilimlerinin tenkidi" çerçevesinde ele almaktadır (s. 139-186). Bu kitapta takdim edildiği haliyle Duméry'nin genel din felsefesine en ciddi katkısı bu disipline geçerli bir yöntem arayışıdır. Bu düşünürün en orijinal fikri "dinî felsefe" anlayışı (s. 140-142) ve din felsefesine getirdiği tanımdır (s. 146-150). Ayrıca kendi düşünce dünyamız içinde şu anda pek anlamlı gelmeyen Batı din felsefesi formunu değerlendirirken veya İslâm düşüncesine has bir "din felsefesi" fikri inşa ederken Duméry'nin "dinî felsefe" fikrinin bize ışık tutabileceği kanaatindeyiz. Duméry din felsefesinin konusunu "doğrudan felsefi tenkit, dinî ilimlerin metodolojisi, özel din ilimlerindeki sistemlerin değerlendirilmesi" şeklinde belirler. Müellif bu kitapta takdim ettiği düşünürlerin din felsefesi anlayışlarının bizim için ne anlam ifade ettiği hususunda değerlendirmeler yapsaydı, bu söz konusu düşünürleri ve fikirlerini daha kolay anlamamıza yardımcı olurdu.

Bayraktar, nasıl bir din felsefesi sorusuna, önce din felsefesinin imkânı meselesini ve sonra "genetik ve işlevsel bir din felsefesi" fikrini tahlil ederek cevap verir (s. 177-191). Din felsefesinin imkânı, şu ana kadar din felsefesi anlayışlarını takdim ettiği Hegel, Duméry, Ortégat, ve Gourd gibi düşünürlerin görüşleri karşılaştırılarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda, bu noktada müellif din felsefesinin temel hususiyetleri ve neye din felsefesi denebileceği konusuna eğilmiş ve özellikle "Kant'ın Din Felsefesi", "Gazzâlî'nin Din Felsefesi" ve "Thomas Aquinas'ın Din Felsefesi" gibi çalışmaların din felsefesi olarak takdim edilmesinin uygun olmadığına dikkatimizi çekmiştir. Genel ve özel din felsefesi ayrımını kısmen de olsa onaylayarak, gerçekte genel din felsefesinin, din felsefesi sıfatını hak ettiğini söylemektedir. Hegel'in tesirinin izleri görülen bu önermeyi onaylamanın önemli şartlarından birinin sekülerleşme olduğu burada ifade edilmelidir. Müellifin asıl tezi, eğer bu şekilde adlandırmak mümkünse, kitabın son bir kaç sayfasında karşımıza çıkmaktadır. Kendi kültür dünyamızda kendine meşru bir yer edinmeye çalışan din felsefesi disiplininin keyfiyetinin nasıl olması gerektiği sorusuna, yazar "genetik ve işlevsel din felsefesi" fikriyle cevap

vermek istemiştir. Fevkalade önemli bu tezi, son birkaç sayfada ifade etmek yerine, kitabı bütünüyle kuşatan bir ana fikir tarzında ele alması gerekirdi.

Müellifin, kolayca ulaşabildiği ve fakat Anglo-sakson din felsefesi geleneğinde hemen hemen hiç tanınmayan bir kısım düşünürleri mutlak mânâda din felsefesinin temsilcileri tarzında takdim etmesinin bazı mahzurları olsa da, bu kitap Batı'da bir tek din felsefesinin olmadığı ve her filozofun kendine has bir din felsefesi olduğu gerçeğini ifade etmesi bakımından önemli bir rol icra etmektedir. Kitabın asıl önemi ise, kendi kültür dünyamıza has bir din felsefesi düşünmeye başladığımız ve bu konuda arayışa girdiğimiz zaman ortaya çıkacaktır. Dinin meşruiyeti, gücü, siyasi ve iktisadî etkilerinin her geçen gün daha yoğun tartışıldığı bir ortamda, bu konulardan kendini bağımsız görmemesi gereken ve fakat "Tanrı'nın varlığıyla" "kötülük problemleri" arasına sıkışmış din felsefesi disiplini Mehmet Bayraktar'ın kitabıyla farklı arayışlara açılacaktır.

Adnan Aslan

Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu

Necip Taylan

Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998, 175 sayfa.

Tanrı'nın varlığı meselesi en çok ilgi duyulan konuların başında gelmektedir. İnsanların çoğunluğu Tanrı'nın varlığına inanırken bir kısmı da çeşitli gerekçelerle onu reddetmektedir. İnananlar için Tanrı'nın varlığı, Güneş'in varlığından daha açıktır. İnanmayanlar için ise aynı belirginlik söz konusu değildir. İnsanlık var olduğu gündün beri bu iki grup da varolmuştur. Bu ikilem sadece inananla inanan arasında görülür bir durum da değildir. Bir insanın kendi iç dünyasında benzeri bir çatışmayı yaşamayı da mümkündür.

Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu adlı eser, bu önemli mesele hakkında geçmişte söylenen ve tartışılan konuları ele almış ve onları sistematik bir şekilde okuyucuya sunmaya çalışmıştır. Ülkemizde konuyla ilgili ciddi çalışmaların eksikliği dikkate alınrsa, böyle bir çalışmanın kaleme alınmasında büyük yararlar olduğu aşikârdır.

Eser önsözle, girişten sonra üç bölüm ve kaynakçadan oluşmaktadır. Sonuç kısmı bulunmayan çalışmada yazar her bölümün sonunda kısa değerlendirmeler yapmaktadır.

Birinci bölümde ontolojik kanıt ele alınmakta, bununla ilgili olarak Fârâbî ve İbn Sina'nın düşünceleriyle ontolojik kanıtla yöneltilen eleştiriler verilmektedir. Daha sonra Tanrı'nın varlığıyla ilgili hudüs, imkân, teleolojik (nizam ve gaye kanıtı), dinî tecrübe ve ahlâk kanıtları ele alınmaktadır. Ayrıca bu bölümde "Tanrı'nın Varlığını Kanıtlamanın İmkânı" başlıklı bir alt bölüm de bulunmaktadır.